

कालिदासयुगे समाज संस्कृति पर धर्मशास्त्र

श्रीकृष्ण नायक¹, डॉ. रेणु सिंह²

शोधविद्वान्, संस्कृत विभाग: (धर्मशास्त्रम्), वाई बी एन विश्वविद्यालय, राँची^१

एसोसिएट प्रोफेसर, संस्कृत विभाग: (धर्मशास्त्रम्), वाई बी एन विश्वविद्यालय, राँची²

मूर्त

गुप्तयुगे सामाजिकमान्यतासु, सांस्कृतिकप्रथासु, साहित्यिकविषयेषु च विशेषतया कालिदासस्य कृतीनां माध्यमेन धर्मशास्त्रस्य गहनप्रभावस्य अन्वेषणं कृतम् अस्ति तस्य नाटकानि काव्यानि च एकस्य समाजस्य चक्षुषः कार्यं कुर्वन्ति यत्र धर्मशास्त्रसिद्धान्ताः नैतिकसामाजिक-आचरणस्य मार्गदर्शनं कुर्वन्ति स्म, तथापि तेषां प्रयोगः द्रवरूपेण आसीत्, वर्ग-प्रदेश-व्यक्तिगत-परिस्थित्या च आकारितः आसीत् कालिदासस्य आख्यानानि धर्मेण सह सूक्ष्मसङ्गतिं प्रतिबिम्बयन्ति, यत्र तस्य आकांक्षी आदर्शाः तस्य वास्तविकजगति कार्यान्वयनस्य जटिलताः च चित्रिताः सन्ति नैतिकदुविधानां, दरबारीजीवनस्य, लैङ्गिकभूमिकानां च चित्रणं दर्शयति यत् कथं धर्मः मार्गदर्शकसिद्धान्तरूपेण कार्यं करोति स्म, तथा च वार्तालापस्य अनुकूलनस्य च स्थानं ददाति स्म पत्रे धर्मशास्त्रस्य स्थायिविरासतां अपि प्रकाशयति, यत् शताब्दशः भारतीयकानूनीसामाजिकसंरचनानां स्वरूपं निरन्तरं कृतवान् । भविष्ये शोधकार्यं धर्मशास्त्रव्याख्याने क्षेत्रीयविविधतानां परीक्षणं कर्तुं, कालिदासस्य साहित्यिकविषयेषु विशिष्टपाठ्यप्रभावानाम् विश्लेषणं कर्तुं, अथवा अस्मिन् सन्दर्भे लैङ्गिकभूमिकानां विकासस्य अन्वेषणं कर्तुं शक्नोति। विहितग्रन्थानां जीवितवास्तविकतानां च गतिशीलपरस्परक्रियायाः अवगमनेन भारतस्य सामाजिकसांस्कृतिक-इतिहासस्य बहुमूल्यं अन्वेषणं प्राप्यते, यत्र कालान्तरे धर्मपरम्पराणां अनुकूलतायां बलं दत्तम् अस्ति

कीवर्ड : धर्मशास्त्र, कालिदास, गुप्त युग, समाज एवं संस्कृति, धर्म एवं साहित्य।

I. परिचयः

धर्मस्य स्थायिविरासतः कालिदासयुगे समाजस्य अनावरणम्

प्राचीनभारतीयसभ्यतायाः टेपेस्ट्री धर्मसूत्रैः जटिलतया बुन्यते, एषा अवधारणा केवलं धार्मिकसिद्धान्तं अतिक्रम्य सामाजिकसंरचनायाः सांस्कृतिकव्यञ्जनस्य च ताने एव व्याप्ता अस्ति अस्य स्थायिप्रभावस्य हृदये धर्मशास्त्रम् अस्ति, सामाजिक-धार्मिकग्रन्थानां व्यापकः निकायः यः नैतिककम्पासरूपेण कार्यं करोति स्म, जीवनस्य जटिलतानां माध्यमेन व्यक्तितानां समुदायानाञ्च मार्गदर्शनं करोति स्म युगपत् कालिदासस्य साहित्यिकप्रतिभा अस्य युगस्य प्रकाशं कृतवती, अप्रतिमकला-अन्तर्दृष्ट्या च स्वसमयस्य सारं गृह्णाति स्म । एतयोः शक्तियोः गहनं परस्परसम्बन्धं अवगन्तुं भारतीय-इतिहासस्य एकस्य महत्वपूर्णस्य कालस्य सामाजिक-सांस्कृतिक-परिदृश्यस्य गहनतया अवगमनस्य तालान् उद्घाटयितुं भवति । धर्मशास्त्र, "धर्मस्य ग्रन्थः" इति संस्कृतपदं, पूर्ववैदिकपरम्परायाः विकासं कृत्वा शताब्दशः उद्भूतानाम् ग्रन्थानां विशालं समूहं निर्माति विद्वान् ऋषिभिः विद्वान् च निर्मिताः एते ग्रन्थाः धर्मसिद्धान्तानां संहिताकरणं व्यवस्थीकरणं च कर्तुं प्रयतन्ते स्म, येषु सामाजिककर्तव्यं, कानूनीमान्यताः, नैतिकव्यवहारः, धार्मिकसंस्कारः च इत्यादयः विषयाः विस्तृताः सन्ति धर्मशास्त्रग्रन्थाः न केवलं विहिताः, ते स्वसमयस्य विकसितसामाजिकसांस्कृतिकवास्तविकताम् अपि प्रतिबिम्बयन्ति, प्राचीनभारतीयसमाजस्य विश्वासानां, मूल्यानां, व्यवहारानां च बहुमूल्यं अन्वेषणं प्रददति तेषां कृते मुख्यतया वर्ण-आश्रम-व्यवस्थायाः माध्यमेन श्रेणीबद्धसामाजिकव्यवस्था स्थापिता, नैतिक-कानूनी-रूपरेखायाः निर्माणं च कृतम्, यस्य अन्तः व्यक्तिः समुदायः च कार्यं

कुर्वन्ति स्म मनुस्मृत्याः आरभ्य याज्ञवल्क्यस्मृतिपर्यन्तं प्राचीनभारतस्य नैतिकसामाजिकपरिदृश्यस्य स्वरूपनिर्माणे एतेषां ग्रन्थानां महती भूमिका आसीत् ।

कालिदासः तस्य युगः च

भारतस्य महान् कविनाट्यकारेषु अन्यतमः इति बहुधा गण्यते कालिदासः गुप्तकाले प्रफुल्लितः अभवत्, यस्मिन् काले प्रायः भारतीय-इतिहासस्य "स्वर्णयुगम्" इति उच्यते। राजनैतिकस्थिरता, आर्थिकसमृद्धिः, बौद्धिकजीवन्तता च इति लक्षणयुक्ते अस्मिन् युगे कलासाहित्यविज्ञानयोः विलक्षणपुष्पप्रवाहः अभवत् कालिदासस्य महाकाव्यं "रघुवंश" " कुमारसंभव " च , गीतात्मकं कृतिं " मेघदुता " , " अभिज्ञानसकुन्तलम् " " मालविकाग्निमित्रम् " " विक्रमोर्वसियम् " इति नाटकानि च तस्य समयस्य सामाजिक-सांस्कृतिकजीवनस्य समृद्धं सूक्ष्मं च चित्रणं प्रददति तस्य साहित्यसृष्टयः केवलं कलात्मकव्यञ्जनाः एव न सन्ति; ते बहुमूल्याः ऐतिहासिकदस्तावेजाः अपि सन्ति ये गुप्तकालस्य प्रचलितसामाजिकमान्यतानां, सांस्कृतिकप्रधानां, दार्शनिकप्रत्ययानां च अन्वेषणं प्रददति युगे एव शास्त्रीयहिन्दुधर्मस्य पुनः उद्भवः अभवत्, पारम्परिकव्यवस्थासु च प्रबलं बलं दत्तम्, ये धर्मशास्त्रस्य अन्तः दृश्यन्ते।

II. कालिदास काल में धर्म के प्रभाव

कालिदासयुगस्य समाजे संस्कृतिषु च धर्मशास्त्रस्य गहनप्रभावस्य अन्वेषणं कृतम् अस्ति। अस्य अन्वेषणस्य मार्गदर्शनं कुर्वन् केन्द्रीयः शोधप्रश्नः अस्ति यत् धर्मशास्त्रस्य सिद्धान्ताः, विधानाः च कालिदासस्य समये प्रचलितानां सामाजिकमान्यतानां, सांस्कृतिकप्रधानां, साहित्यिकविषयाणां च कथं आकारं दत्तवन्तः? धर्मशास्त्रग्रन्थानां सन्दर्भे कालिदासस्य साहित्यिककृतीनां परीक्षणेन अस्य अध्ययनस्य उद्देश्यं पाठ्यविधानानाम् जीवितवास्तविकतानां च जटिलपरस्परक्रियायाः उद्घाटनं भवति। अस्मिन् महत्त्वपूर्णे काले धर्मशास्त्रेण सामाजिकसंरचनानि, लैङ्गिकभूमिकाः, कानूनीमान्यताः, धार्मिकआभ्यासाः, कलात्मकव्यञ्जनानि च येषु विशिष्टेषु मार्गेषु प्रभावः कृतः, तस्य विषये गहनतया ज्ञास्यति। कालिदासस्य कृतयः तस्य समयस्य प्रचलितसामाजिकसांस्कृतिकमान्यतां कियत्पर्यन्तं प्रतिबिम्बयन्ति वा आव्हानं कुर्वन्ति वा इति अपि परीक्षयिष्यति।

धर्मशास्त्र बोध

धर्मशास्त्रस्य प्रभावं प्रभावीरूपेण अन्वेष्टुं अस्य अन्वेषणस्य आधारभूताः प्रमुखपदाः परिभाषितुं अत्यावश्यकम्। " धर्मशास्त्र " इति स्वयं संस्कृतग्रन्थानां निकायं निर्दिशति यत् धर्मस्य अवधारणायाः विस्तारं करोति, बहुपक्षीयः पदः यः कर्तव्यः, धर्मः, नियमः, नैतिकता, सामाजिकव्यवस्था च समाविष्टाः अस्ति। एषः एकः ग्रन्थः न अपितु शताब्दशः लिखितानां प्रबन्धसङ्ग्रहः अस्ति, येषु विकसितसामाजिकधार्मिकमान्यताः प्रतिबिम्बिताः सन्ति। एते ग्रन्थाः व्यक्तिभ्यः समुदायेभ्यः च कथं सद्गुणयुक्तं पूर्णं च जीवनं जीवितुं मार्गदर्शिकाः प्रददति, यत्र वर्ण-आश्रमधर्मः, विवाहः, उत्तराधिकारः, कानूनी प्रक्रियाः, धार्मिकसंस्कारः च इत्यादीनां विषयाणां विस्तृतश्रेणीं सम्बोधनं भवति धर्मशास्त्रस्य सूक्ष्मतां अवगन्तुं तस्य विहितस्वभावं, तस्य विकासशीलं चरित्रं, प्राचीनभारते सामाजिकसांस्कृतिकमान्यतानां मौलिकस्रोतरूपेण तस्य भूमिकां च ज्ञातुं आवश्यकम् अस्ति ग्रन्थाः स्थिराः न सन्ति, अपितु समाजस्य परिवर्तनशीलानाम् आवश्यकतानां अनुकूलतां प्राप्तानां जीवन्तं परम्परां प्रतिनिधियन्ति।

कालिदासयुगे धर्मसंस्कृतेः टेपेस्ट्री

गुप्तवंशशासनस्य समृद्धियुक्तः कालः कालिदासस्य युगः प्राचीनभारते पाठ्यविधानानाम् सामाजिकवास्तविकतानां च जटिलसम्बन्धस्य प्रमाणरूपेण तिष्ठति अस्य गतिशीलस्य अन्तरक्रियायाः हृदये धर्मशास्त्रम् आसीत्, सामाजिक-धार्मिकग्रन्थानां व्यापकः निकायः यः व्यक्तिनां समुदायानाञ्च आचरणस्य संहिताकरणं नियमनं च कर्तुं प्रयतते स्म अस्मिन् पत्रे कालिदासयुगे प्रचलितसामाजिकमान्यतासु, सांस्कृतिकप्रथासु, साहित्यिकविषयेषु च धर्मशास्त्रस्य गहनप्रभावस्य अन्वेषणं प्रारभ्यते

संस्कृतसाहित्यस्य प्रकाशकः कालिदासः अस्य प्रभावस्य परीक्षणार्थं अद्वितीयं चक्षुः प्रददाति यतः तस्य कृतयः तस्य समयस्य प्रचलितं लोकाचारं व्यवहारं च प्रतिबिम्बयन्ति। अयं अन्वेषणः वर्णव्यवस्थायाः कठोरस्तरीकरणात् आरभ्य धार्मिकभक्तेः कलात्मकसृजनशीलतायाः च सूक्ष्मव्यञ्जनपर्यन्तं धर्मशास्त्रेण जनानां जीवितानुभवानाम् आकारं दत्तवान् इति जटिलमार्गान् विमोचयितुं प्रयतते पाठ्य आदर्शानां व्यावहारिकप्रयोगानाञ्च अन्तरक्रियायाः परीक्षणेन अस्य अध्ययनस्य उद्देश्यं भारतीय-इतिहासस्य अस्मिन् महत्त्वपूर्णे कालखण्डे लिखित-कानूनस्य जीवित-अनुभवानाञ्च जटिल-अन्तर्क्रियायाः विषये प्रकाशं प्रसारयितुं वर्तते।

व्याप्तिः सीमाः च : जिज्ञासायाः सीमानां परिभाषा

अस्य पत्रस्य व्याप्तिः सामान्यतया गुप्तयुगस्य (चतुर्थ-५ शताब्दी ई . एतत् कालगतकेन्द्रीकरणं कालिदासस्य साहित्यिकग्रन्थेषु प्रतिबिम्बितस्य सामाजिकसांस्कृतिकपरिवेशस्य विस्तृतपरीक्षां कर्तुं शक्नोति, ये कालखण्डस्य अवगमनाय प्राथमिकस्रोतरूपेण कार्यं कुर्वन्ति पत्रे मुख्यतया धर्मशास्त्रस्य प्रभावं दर्शयितुं कालिदासस्य नाटकानां (अभिज्ञानसकुन्तलम् , मालविकाग्निमित्रम् , विक्रमोर्वश्यं) काव्यानां (रघुवंश, कुमारसम्भव , मेघदुत) च सह मनुस्मृतिः याज्ञवल्क्यस्मृतिः इत्यादीनां चयनितधर्मशास्त्रग्रन्थानां आकर्षणं भविष्यति विश्लेषणं सामाजिकसंरचनानां समावेशं करिष्यति, यत्र वर्ण-आश्रम-व्यवस्था, लैङ्गिक-भूमिका, तथा च कानूनी-नैतिक-मान्यताः, तथैव धार्मिक-प्रथाः, कलात्मक-सौन्दर्यशास्त्रम्, साहित्यिक-विषयाणि च इत्यादीनि सांस्कृतिक-अभिव्यक्तयः सन्ति परन्तु अस्य अध्ययनस्य कतिपयानां सीमानां अधीनम् अस्ति। प्रथमं प्राचीनग्रन्थानां व्याख्या स्वभावतः जटिला भवति, केषाञ्चन धर्मशास्त्रग्रन्थानां सटीककालनिर्धारणं लेखकत्वं च विवादास्पदं वर्तते द्वितीयं, कालिदासस्य कृतयः यद्यपि अन्वेषणात्मकाः सन्ति तथापि साहित्यिकदृष्टिकोणस्य प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति तथा च सर्वेषां सामाजिकस्तरानाम् विविधानुभवानाम् पूर्णतया ग्रहणं न कर्तुं शक्नुवन्ति। तृतीयम्, कालिदासयुगे केन्द्रीकरणेन व्याप्तिः विशिष्टे ऐतिहासिकसन्दर्भे एव सीमितं भवति, तथा च सम्पूर्णे प्राचीनभारते धर्मशास्त्रस्य प्रभावविषये सामान्यीकरणानि अस्य पत्रस्य व्याप्तेः परे सन्ति।

सामाजिक मानदण्ड एवं सांस्कृतिक प्रथाः : धर्म के प्रकटीकरण

धर्मशास्त्रस्य सिद्धान्तेषु गभीररूपेण निहिताः आसन् . मनुस्मृति इत्यादिषु ग्रन्थेषु यथा वर्णितं वर्णव्यवस्था जन्माधारितसामाजिकभूमिका उत्तरदायित्वं च निर्दिशति स्म। कालिदासस्य कृतयः एतां श्रेणीबद्धसंरचनां प्रतिबिम्बयन्ति, यत्र विभिन्नवर्णानां पात्राणां चित्रणं, तेषां विहितकर्तव्यपालनं च भवति। जीवनस्य चतुर्णां चरणानां रूपरेखां कृत्वा आश्रमव्यवस्था सामाजिकाभ्यासान् अपि प्रभावितवती यतः व्यक्तिभिः ब्रह्माचार्य-गृहस्थ-वनप्रस्थ-संन्यास-माध्यमेन प्रगतिः अपेक्षिता आसीत् लैङ्गिकभूमिकाः कठोररूपेण परिभाषिताः आसन्, यत्र महिलाः मुख्यतया घरेलुक्षेत्रेषु एव सीमिताः आसन्, पतिव्रता-भक्ति-आदर्शान् च मूर्तरूपं दातुं अपेक्षिताः आसन्। कालिदासस्य सकुन्तला, उर्वशी इत्यादीनां स्त्रीपात्राणां चित्रणं एताः अपेक्षाः प्रतिबिम्बयति। संस्कारः, यज्ञः, मन्दिरपूजा च इत्यादयः धार्मिकाभ्यासाः सांस्कृतिकजीवनस्य अभिन्नः भागाः आसन्, धर्मशास्त्रेण एतेषां पालनानां विस्तृतमार्गदर्शिकाः प्रदत्ताः कालिदासस्य ग्रन्थेषु धार्मिकानुष्ठानानां देवतानां च अनेकाः सन्दर्भाः सन्ति, येषु दैनन्दिनजीवने धर्मस्य महत्त्वं प्रकाशितं भवति। साहित्यं, नाटकं, शिल्पं च इत्यादयः कलात्मकव्यञ्जनाः अपि धर्मशास्त्रेण प्रभाविताः आसन् , यत्र धर्मः, कर्म, मोक्षः इति विषयाः कलात्मकसृष्टौ व्याप्ताः आसन् कालिदासस्य रघुवंशे यथा चित्रितं आदर्शराजत्वस्य अवधारणा धर्मशास्त्रस्य राजनैतिकचिन्तने प्रभावं प्रतिबिम्बयति धर्मशासनस्य धर्मपालनस्य च सिद्धान्तान् समाहितं करोति।

III. धर्मशास्त्र का सामाजिक प्रभाव

धर्मशास्त्रेण यथा विहितं वर्णव्यवस्था कालिदासस्य काले सामाजिकपदानुक्रमस्य आधारशिला निर्मितवती। ग्रन्थेषु ब्राह्मणानां (पुरोहितविद्वानां), क्षत्रियाणां (योद्धानां शासकानां च), वैश्यानां (वणिजानां कृषकाणां च), शूद्राणां (मजदूराणाम्) चतुः वर्णानाम् कर्तव्यानां विशेषाधिकारानाञ्च सावधानीपूर्वकं रूपरेखा कृता आसीत् एते विधानाः केवलं व्यावसायिकविभागात् परं विस्तृताः आसन्, येषु आहारप्रतिबन्धाः, विवाहविनियमाः, सामाजिकसम्बन्धाः च समाविष्टाः आसन्। कालिदासस्य कृतयः एतेषां वर्णभेदानाम् प्रचुरं प्रमाणं प्रददति, यत्र पात्राणि निरन्तरं स्वसामाजिकवर्गेण चिह्नितानि, स्वविहितभूमिकानुसारं च व्यवहारं कुर्वन्ति यथा - ब्राह्मणाः बहुधा धार्मिकसंस्कारेषु ज्ञानप्रदाः च चित्रिताः सन्ति, क्षत्रियः तु वीरयोद्धाः न्याय्याः शासकाः च इति चित्रिताः सन्ति वर्णनियमानां व्यावहारिकप्रयोगः दैनन्दिनजीवने व्याप्तः आसीत्, यः एकत्र भोजनं कर्तुं शक्नोति, कः कस्य विवाहं कर्तुं शक्नोति इति सर्वं निर्दिशति स्म, कठोरसामाजिकसंरचनायाः सुदृढीकरणं करोति स्म धर्मशास्त्रस्य अन्यः प्रमुखः घटकः आश्रमव्यवस्था जीवनं चतुर्षु चरणेषु विभजति स्म : ब्रह्मचर्य (छात्रजीवन), गृहस्थ (गृहस्थजीवन), वनप्रस्थ (निवृत्त जीवन), संन्यास (त्याग) च।

एते चरणाः व्यक्तिनां आध्यात्मिकसामाजिकविकासस्य जीवनस्य मार्गदर्शनाय निर्मिताः आसन्। कालिदासस्य कृतयः तत्कालीनसामाजिकव्यवहारेषु आश्रमधर्मस्य प्रचलनं प्रतिबिम्बयन्ति, यत्र पात्राणि प्रायः स्वस्वपदस्य विहितकर्तव्यस्य पालनम् कुर्वन्ति। विशेषतः गृहस्थाश्रमस्य महत् मूल्यं आसीत्, यतः सा सामाजिकपारिवारिकदायित्वनिर्वहणस्य चरणस्य प्रतिनिधित्वं करोति स्म। अस्मिन् स्तरे परिवारस्य गृहस्य च भूमिका केन्द्रे आसीत्, यत्र प्रजननं, वंशस्य निर्वाहः, आतिथ्यं च इति विषयेषु बलं दत्तम् आसीत्। कालिदासस्य घरेलुजीवनस्य चित्रणं एतेषां मूल्यानां महत्त्वं, आश्रममार्गदर्शिकानां पालनं च प्रकाशयति। लैङ्गिकभूमिकाः परिभाषयितुं पारिवारिकजीवनस्य स्वरूपनिर्माणे च धर्मशास्त्रस्य महती भूमिका आसीत्। ग्रन्थेषु स्त्रियाः कृते विशिष्टानि कर्तव्यानि निर्धारितानि, तेषां भार्यायाः, मातृत्वस्य च भूमिकायाः उपरि बलं दत्तम्। स्त्रियः पतिभक्ताः, गृहव्यवस्थापनं, बालकपालनं च अपेक्षिताः आसन्। कालिदासस्य साहित्ये स्त्रियाः चित्रणं प्रायः आदर्शकृतं भवति चेदपि एताः विहिताः भूमिकाः प्रतिबिम्बयन्ति। शकुन्तला, पार्वती इत्यादयः पात्राः पतिव्रता, भक्तिः, गृहस्थता च गुणाः मूर्तरूपं ददति। परन्तु कालिदासः अपि स्त्रियः बुद्धिमन्तः समर्थाः च इति चित्रयति, सामाजिकसन्दर्भे तेषां भूमिकायाः सूक्ष्मबोधं प्रदर्शयति विवाहः, परिवारः, घरेलुजीवनं च तस्य कृतीषु केन्द्रविषयाः आसन्, येन तत्कालस्य सामाजिकापेक्षाणां, वास्तविकतायाः च अन्वेषणं प्राप्यते स्म।

कानूनी नैतिकता च धर्मशास्त्रेण बहु प्रभाविताः आसन्। ग्रन्थेषु उत्तराधिकारः, अनुबन्धः, विवादनिराकरणं च इत्यादीनां कानूनीविषयाणां विस्तृतमार्गदर्शिकाः प्रदत्ताः आसन्। कालिदासस्य कृतीषु एतेषां कानूनी अवधारणानां उदाहरणानि सन्ति, यथा पितृवंशीय-वंशज-विषये बलं दत्तं, अनुबन्ध-दायित्वस्य पूर्त्ये महत्त्वं च नैतिकव्यवहारः कर्तव्यपालनं च सर्वोपरि आसीत्, पात्राणि प्रायः नैतिकदुविधानां सम्मुखीभवन्ति स्म, स्वधर्मस्य पालनाय च प्रयतन्ते स्म। धर्मस्य अवधारणा जीवनस्य सर्वेषु पक्षेषु व्याप्तवती, व्यक्तिनां परिवारेण, समाजेन, राज्येन च सह अन्तरक्रियासु मार्गदर्शनं करोति स्म। कालिदासस्य कृतयः व्यक्तिगतकामान् वा आव्हानान् वा न कृत्वा स्वकर्तव्यनिर्वाहस्य महत्त्वं रेखांकयन्ति। आवासीयक्षेत्राणां पृथक्करणं सामाजिकपरस्परक्रियाप्रतिबन्धे च वर्णव्यवस्थायाः व्यावहारिककार्यन्वयनं दृश्यते स्म। कालिदासस्य नाटकेषु प्रायः स्वस्य वर्णस्य अन्तः एव अन्तरक्रियां कुर्वन्तः पात्राः दृश्यन्ते, येन स्तरितसमाजस्य विचारः पुनः सुदृढः भवति। धर्मशास्त्रस्य केन्द्रं शुद्धतायाः प्रदूषणस्य च बलं आहारप्रतिबन्धान् संस्कारान् च निर्दिशति स्म, येन वर्णभेदाः अधिकं ठोसरूपेण भवन्ति स्म यथा ब्राह्मणाः कठोर आहारसंहिताः धारयन्ति स्म, विस्तृताः संस्काराः च कुर्वन्ति स्म, शूद्राः तु नीचकार्येषु अवनत्य सामाजिकबहिष्कारस्य सामनां कुर्वन्ति स्म।

आश्रमव्यवस्था आदर्शकृता अपि व्यवहारे सर्वदा कठोररूपेण न अनुसृता आसीत्। कालिदासस्य कृतीनां द्वारेण ज्ञायते यत् अनेके व्यक्तिः जीवनपर्यन्तं गृहस्वामी एव तिष्ठति स्म, त्यागस्य अपेक्षया पारिवारिकसामाजिकदायित्वस्य प्राथमिकताम् अददात्। परन्तु आश्रमव्यवस्थायाः आदर्शाः, यथा आत्म-अनुशासनं, आध्यात्मिकविकासः च सामाजिकव्यवहारस्य प्रभावं

निरन्तरं कुर्वन्ति स्म। गृहस्थाश्रमस्य अन्तः स्वस्य धर्मस्य पूर्तये बलं दत्तं चेत्, प्रजननस्य, पैतृकपरम्पराणां निरन्तरता च अत्यन्तं मूल्यं भवति स्म, तत्र परिवारस्य वंशस्य च महत्त्वं बोधयति स्म कालिदासस्य स्त्रियाः चित्रणं प्रायः धर्मशास्त्रस्य आदर्शानां अनुरूपं भवति चेदपि एजन्सी, बुद्धिः च किञ्चित् प्रकाशयति। मालविका, उर्वशी इत्यादयः पात्राः बुद्धिः, साधनसम्पन्नतां च प्रदर्शयन्ति, ये स्त्रियाः निष्क्रिय-आकृतीनां धारणाम् आव्हानं कुर्वन्ति। परन्तु पत्नीनां मातृत्वेन च भूमिकायां समग्ररूपेण बलं दत्तं तत् कालस्य प्रचलितसामाजिकमान्यतां प्रतिबिम्बयति। कालिदासस्य कृतीषु विवाहसमारोहस्य, घरेलुपरिवेशस्य च विस्तृतवर्णनेषु विवाहस्य परिवारस्य च महत्त्वं स्पष्टं भवति, येन सामाजिकजीवने एतेषां संस्थानां केन्द्रत्वं प्रकाशितं भवति कालिदासस्य नाटकेषु धार्मिकाचरणस्य न्यायप्रशासनस्य च बलेन विधिनैतिकमान्यतासु धर्मशास्त्रस्य प्रभावः स्पष्टः भवति। राजानः धर्मस्य पालकाः इति चित्रिताः सन्ति, येन न्यायस्य सेवा सामाजिकव्यवस्था च निर्वाहः भवति। पात्राणि प्रायः नैतिकदुविधाभिः सह ग्रसन्ति, स्वस्य व्यक्तिगतकामानां परिवारस्य समाजस्य च प्रति कर्तव्यैः सह सन्तुलनं कर्तुं प्रयतन्ते। कालिदासस्य कृतीषु कर्मस्य अवधारणा अथवा कारणकारणनियमस्य अपि महत्त्वपूर्णा भूमिका अस्ति, नैतिकव्यवहारस्य महत्त्वं, स्वकर्मणां परिणामान् च रेखांकयति। धर्मशास्त्रस्य सामाजिकप्रभावः गहनः आसीत्, सामाजिकपदानुक्रमात् जीवनपदार्थेभ्यः आरभ्य लैङ्गिकभूमिकाभ्यः कानूनीमान्यतेभ्यः च सर्वं आकारयति स्म एतेषां सिद्धान्तानां व्यावहारिकप्रयोगः यद्यपि भिन्नः स्यात् तथापि धर्मशास्त्रस्य आदर्शाः विधानाः च सामाजिकव्यवस्थायाः नैतिकव्यवहारस्य च रूपरेखां प्रदत्तवन्तः कालिदासस्य कृतीः अस्य युगस्य प्रतिबिम्बरूपेण पाठ्यविधानानाम्, जीवितवास्तविकतानां च जटिलपरस्परक्रियायाः बहुमूल्यं अन्वेषणं प्रददति, येन भारतीयसमाजस्य संस्कृतिस्य च उपरि धर्मशास्त्रस्य स्थायिप्रभावं प्रकाशितं भवति

IV. धर्मशास्त्र का सांस्कृतिक प्रभाव

धर्मशास्त्राणां कालिदासकालस्य धार्मिकपरिदृश्ये गहनः प्रभावः आसीत्, आध्यात्मिकजीवनस्य आधारशिलारूपेण निर्मितानाम् संस्कारानाम्, पालनानां च आकारः कृतः। एतेषु ग्रन्थेषु यज्ञः, पूजा, घरेलुसंस्कारः इत्यादीनां विविधधर्मसमारोहानां प्रक्रियाः संहिताबद्धाः आसन्, येन स्थापितानां परम्पराणां पालनम् सुनिश्चितं भवति स्म कालिदासस्य कृतयः एतेषां प्रधानां सन्दर्भैः परिपूर्णाः सन्ति, येन समाजे तेषां सर्वव्याप्तिः प्रतिबिम्बिता अस्ति। तस्य राज्ञः क्रियमाणानां यज्ञानाम्, पुरोहितानाम् आचरणस्य, नित्यदेवपूजायाः च वर्णनानि तत्कालीनधर्मस्य सजीवानि अन्वेषणं कुर्वन्ति। मन्दिराणि धार्मिकक्रियाकलापस्य महत्त्वपूर्णकेन्द्ररूपेण कार्यं कुर्वन्ति स्म, कालिदासस्य लेखनेषु प्रायः एतानि पवित्रस्थानानि चित्रितानि सन्ति, तेषु उत्सवेषु च ये समुदायाः भक्ति-उत्सवे एकत्र आनयन्ति स्म एतेषु चित्रेषु गुप्तयुगस्य सांस्कृतिकताने धार्मिकजीवनस्य केन्द्रत्वं रेखांकितम् अस्ति।

कलात्मक-सौन्दर्य-सिद्धान्तानां स्वरूपनिर्माणे अपि धर्मशास्त्राणां महती भूमिका आसीत्। एतेषु ग्रन्थेषु कलासाहित्यस्य निर्माणं प्रभावितं कृत्वा सामञ्जस्यस्य, संतुलनस्य, आदर्शरूपप्रतिपादनस्य च महत्त्वं बोधितम् आसीत्। कालिदासस्य कृतयः एतेषां सिद्धान्तानां उदाहरणं ददति, आदर्शपात्राणां परिस्थितीनां च चित्रणं कुर्वन्ति येषु धर्मशास्त्रेण विहितगुणाः सन्ति तस्य नायकाः नायिकाश्च प्रायः सद्गुणस्य प्रतिमानाः भवन्ति, येषु साहसः, प्रज्ञा, भक्तिः इत्यादीनां गुणानाम् उदाहरणं भवति। ततश्च कालिदासस्य वैदिकपुराणपरम्पराभ्यां आकर्षयन् प्रतीकात्मकभाषायाः बिम्बस्य च प्रयोगः कलात्मकव्यञ्जनद्वारा गहनतरार्थानां संप्रेषणस्य धर्मशास्त्रस्य बलं प्रतिबिम्बयति। तस्य भाषायाः सौन्दर्यं, लालित्यं च, तस्य आख्यानेषु प्रविष्टं जटिलं प्रतीकं च तस्य साहित्यशिल्पे धर्मशास्त्रशृङ्गारस्य गहनं प्रभावं दर्शयति। कालिदासस्य ग्रन्थेषु साहित्यिकविषयाणि, आकृतिः च धर्मशास्त्र-धर्म-कर्म-मोक्ष-अवधारणाभिः गभीररूपेण प्रभाविताः आसन्। एते ग्रन्थाः मानवस्य स्थितिं अवगन्तुं नैतिकं दार्शनिकं च रूपरेखां प्रदत्तवन्तः, कालिदासस्य नाटकानि काव्यानि च जनयन्ति ये आख्यानानि पात्राणि च आकारयन्ति स्म यथा - धर्मस्य विषयः अथवा

धर्मकर्तव्यः तस्य अनेकेषु कृतीषु केन्द्रबिन्दुः अस्ति यतः पात्राणि नैतिकदुविधाभिः सह ग्रसन्ति, स्वदायित्वं च धारयितुं प्रयतन्ते तथा च कर्मसंकल्पना वा कारणकारणनियमः प्रायः घटनाविवृतौ पात्राणां सम्मुखे परिणामेषु च अन्तर्निहितरूपेण वर्तते पात्राणां अन्तर्निहित-आध्यात्मिक-अन्वेषणे अपि मोक्ष-मुक्ति-संकल्पना दृश्यते। धर्मशास्त्रस्य धर्मशासनस्य अवधारणायां मूलभूतं कालिदासस्य आदर्शराजत्वस्य चित्रणं तस्य साहित्यिकविषयेषु एतेषां ग्रन्थानां प्रभावस्य अधिकं उदाहरणं ददाति। तस्य राजानः प्रायः न्यायपालकाः परोपकारीः शासकाः, धर्मपालकाः, स्वप्रजानां कल्याणं च सुनिश्चितं कुर्वन्ति इति चित्रिताः भवन्ति। धर्मशास्त्रस्य धर्मशासनस्य उपरि बलस्य प्रत्यक्षप्रतिबिम्बम् अस्ति। एतेषु ग्रन्थेषु राज्ञः कर्तव्यानि निर्धारितानि, सामाजिकव्यवस्थायाः निर्वाहाय, राज्यस्य कल्याणाय च आवश्यकाः गुणाः, उत्तरदायित्वं च वर्णितम् आसीत्। कालिदासस्य राजानः रघुर्वंशस्य रघुः इत्यादयः एतान् आदर्शान् मूर्तरूपं ददति, न्यायः, करुणा, धर्मपालनम् इत्यादयः गुणाः प्रदर्शयन्ति। तेषां कर्म प्रजानां प्रति कर्तव्यभावना, धर्मशासनसिद्धान्तपालनप्रतिबद्धता च मार्गदर्शिता भवति। आदर्शराजत्वस्य एतत् चित्रणं राज्ञः धर्मस्य रक्षकः, पालकः च इति भूमिकायाः धर्मशास्त्रस्य विश्वासं प्रतिबिम्बयति। कालिदासस्य युगस्य सामाजिके बौद्धिकजीवने च शिक्षायाः ज्ञानस्य च विशेषतः धर्मशास्त्रस्य अध्ययनस्य महती भूमिका आसीत्। धर्मशास्त्रेषु वेददर्शनादिपवित्रग्रन्थाध्ययनस्य महत्त्वे बलं दत्त्वा शिक्षायाः पाठ्यक्रमः निर्धारितः। कालिदासस्य ग्रन्थेषु शिक्षितानां अभिजातवर्गेषु धर्मशास्त्रस्य व्यापकज्ञानस्य प्रमाणं प्राप्यते, यतः तस्य पात्राणि प्रायः एतेषां ग्रन्थानां उद्धरणं वा संकेतं वा कुर्वन्ति। तस्य शैक्षणिकपरिवेशानां वर्णनानि, विद्वानां मध्ये चर्चाः च गुप्तकाले शिक्षणस्य बौद्धिकप्रवचनस्य च महत्त्वं प्रतिबिम्बयन्ति। एतेषां ग्रन्थानां शिक्षाव्यवस्थायां उपस्थितिः, कालिदासेन प्रदर्शितं ज्ञानं च ज्ञायते यत् ते कालखण्डे कियत् गभीरं निहिताः आसन्। कालिदासस्य धर्मशास्त्रस्य गहनं ज्ञानं तस्य सम्पूर्णेषु साहित्यिकग्रन्थेषु स्पष्टम् अस्ति। तस्य पात्राणि प्रायः नैतिकविमर्शेषु प्रवृत्ताः भवन्ति, नैतिकदुविधाभिः सह ग्रहणं कुर्वन्ति, आत्मानात्मकपरिस्थितौ स्वधर्मस्य समर्थनं च कुर्वन्ति। कर्तव्य-धर्म-कर्म-परिणाम-विषयाः तस्य नाटक-काव्येषु पुनरावृत्ति-प्रकाराः सन्ति। अपि च तस्य धार्मिकसंस्कारस्य, सामाजिकाचारस्य, विधिव्यवहारस्य च वर्णनेषु धर्मशास्त्रविधानानाम् सम्यक् अवगमनं प्रतिबिम्बितम् अस्ति। तस्य आख्यानेषु धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां एषः समागमः तस्य विश्वदृष्टौ कलात्मकदृष्टौ च एतेषां ग्रन्थानां गहनं प्रभावं दर्शयति। धर्मशास्त्रस्य आदर्शानां कालिदासस्य कृतीषु चित्रितानां यथार्थानां च अन्तरक्रिया गुप्तयुगस्य सामाजिक-सांस्कृतिकजीवनस्य जटिलतां प्रकाशयति। धर्मशास्त्रेषु यत्र धर्मजीवनस्य रूपरेखा प्रदत्ता, तत्र कालिदासस्य साहित्ये एतेषां सिद्धान्तानां व्यावहारिकप्रयोगे उत्पन्नाः मानवीयसङ्घर्षाः नैतिकदुविधाः च प्रकाशयन्ते। तस्य पात्राणि प्रायः परस्परविरोधिनः कर्तव्यैः सह ग्रसन्ति, सामाजिकापेक्षाणां मार्गदर्शनं कुर्वन्ति, व्यक्तिगतकामानां सामाजिकमान्यताभिः सह सामञ्जस्यं कर्तुं च प्रयतन्ते। मानवीय-अनुभवस्य एतत् सूक्ष्मचित्रणं युगस्य पाठ्यस्रोतानां साहित्यिकप्रतिपादनानां च परीक्षणस्य महत्त्वं रेखांकयति।

वि. विश्लेषणं व्याख्या च

कालिदासयुगे पाठ्यविधानानाम् सामाजिकवास्तविकतानां च अन्तरक्रियायाः परीक्षणार्थं सूक्ष्मदृष्टिकोणस्य आवश्यकता वर्तते। धर्मशास्त्राणि, सामाजिकाचरणस्य व्यापकं खाचित्रं प्रददति चेदपि व्यवहारे सर्वदा कठोररूपेण न अनुसरणं कुर्वन्ति स्म। कालिदासस्य कृतीषु प्रायः एतादृशः समाजः चित्रितः यत्र व्यक्तिः धर्मस्य जटिलतां भ्रमति स्म, कदाचित् स्वपरिस्थित्यानुकूलतया नियमान् मोचयति वा व्याख्यां करोति स्म एतेन सामाजिकपरस्परक्रियासु कठोरप्रतीतविधानानां परिधिमध्ये अपि किञ्चित् लचीलतायाः व्यावहारिकतायाश्च ज्ञायते। यथा, यद्यपि धर्मशास्त्रविचारधारायां वर्णव्यवस्था केन्द्रे आसीत् तथापि कालिदासस्य नाटकेषु काव्येषु च यदा कदा वर्णान्तरपरस्परक्रियाणां सम्बन्धानां च उदाहरणानि चित्रितानि सन्ति, येन ग्रन्थाः यत् सूचयन्ति तस्मात् अधिकं द्रवसामाजिकवास्तविकतायाः संकेतं ददति आदर्शस्य वास्तविकस्य च मध्ये तनावः पुनरावर्तनीयः विषयः अस्ति,

यः सामाजिकजीवनस्य गतिशीलतां प्रकाशयति। धर्मशास्त्रस्य आदर्शानां व्यवहारे कियत्पर्यन्तं साकारता अभवत् इति चर्चायां कालिदासस्य कृतीनां अन्तः प्रमाणानां व्यापकानाम् ऐतिहासिकपुरातत्त्वनिष्कर्षाणां च विचारः आवश्यकः अस्ति यद्यपि कालिदासस्य आख्यानेषु स्वधर्मनिर्वाहस्य महत्त्वं, विहितसंस्कारपालनम् इत्यादयः बहवः मूलसिद्धान्ताः स्पष्टतया प्रतिबिम्बिताः सन्ति तथापि एते आदर्शाः समाजस्य सर्वेषु स्तरेषु कियत्पर्यन्तं व्याप्ताः इति विवादास्पदम् धर्मसिद्धान्ताश्रितानां राजानां, आर्यपात्राणां च चित्रणं ज्ञायते यत् एते आदर्शाः अभिजातवर्गेषु प्रभावशालिनः आसन्। परन्तु कालिदासस्य ग्राम्यपरिवेशानां दैनन्दिनजीवनस्य च चित्रणद्वारा सामान्यजनानाम् जीवनं व्यावहारिकविचारैः, स्थानीयरीतिरिवाजैः च अधिकं आकारितं स्यात् धर्मशास्त्रस्य आदर्शानां कार्यान्वयनम् असमानं सम्भाव्यते, सामाजिकवर्गस्य, भौगोलिकस्थानस्य, व्यक्तिगतपरिस्थितेः च आधारेण भिन्नम् आसीत्।

कालिदासस्य युगस्य सामाजिकसांस्कृतिकपरिदृश्यस्य अन्तः जटिलतानां विरोधाभासानां च विश्लेषणेन परम्परायाः परिवर्तनस्य च तनावेन सह ग्रस्तः समाजः ज्ञायते अस्मिन् कालखण्डे कलाविज्ञानयोः समृद्धिः अभवत्, यत् बौद्धिकस्वतन्त्रतायाः नवीनतायाः च प्रमाणं सूचयति स्म। तथापि पारम्परिकसामाजिकपदानुक्रमानाम् धार्मिकप्रधानां च समर्थनं कृतवान्, यत् रूढिवादीनां धारं प्रतिबिम्बयति स्म। प्रगतिशील-रूढिवादीनां प्रवृत्तीनां एतत् सह-अस्तित्वं गतिशीलं कदाचित् विरोधाभासपूर्णं च सामाजिकं वातावरणं निर्मितवान्। यथा, कालिदासस्य कृतीषु स्त्रियः प्रायः शिक्षिताः संस्कृताः च इति चित्रिताः सन्ति, तथापि ते पितृसत्तात्मकमान्यतानां अपेक्षाणां च अधीनाः आसन् समाजस्य एतेषां विपरीतपक्षेषु यः तनावः वर्तते सः गुप्तयुगस्य लक्षणम् अस्ति। धर्मशास्त्रस्य तस्य प्रभावस्य च कालिदासस्य दृष्टिकोणस्य मूल्याङ्कनार्थं तस्य साहित्यकृतीनां सावधानीपूर्वकं व्याख्यानं करणीयम्। कालिदासः धर्मशास्त्राणां विषये स्पष्टं भाष्यं न ददाति, परन्तु सामाजिकजीवनस्य नैतिकदुविधानां च चित्रणं तेषां भूमिकायाः अवगमनस्य बहुमूल्यं अन्वेषणं प्रददाति तस्य कृतयः सूचयन्ति यत् सः धर्मं मार्गदर्शकसिद्धान्तरूपेण पश्यति स्म, परन्तु मानवकार्येषु तस्य प्रयोगस्य जटिलतां अपि अङ्गीकृतवान्। कालिदासस्य पात्राणि प्रायः नैतिकविकल्पैः सह ग्रसन्ति, कठिनपरिस्थितौ धर्मपालनस्य आव्हानानि प्रदर्शयन्ति। एतेन ज्ञायते यत् सः धर्मं न कठोरनियमसमूहरूपेण दृष्टवान्, अपितु नैतिकनिर्णयस्य रूपरेखारूपेण दृष्टवान्।

कालिदासस्य राजत्वस्य चित्रणं यथा, धर्मशासकस्य धर्मशास्त्रस्य आदर्शं प्रतिबिम्बयति, परन्तु राजानां मानवीयदोषतां अपि स्वीकुर्वति। प्रेमसम्बन्धानां च चित्रणं प्रायः पारम्परिकमान्यतानां अनुरूपं भवति चेदपि तस्य पात्राणां भावनात्मकजटिलतानां व्यक्तिगतकामानां च अन्वेषणं करोति एतेन ज्ञायते यत् कालिदासः केवलं धर्मशास्त्रसिद्धान्तानां निष्क्रियः प्रेक्षकः नासीत्, अपितु मानवीय-अनुभवस्य सन्दर्भे तेषां निहितार्थान् अवगन्तुं प्रयतमानोऽपि विचारशीलः व्याख्याकारः आसीत् सः स्वस्य साहित्यिककौशलस्य उपयोगेन धर्मशास्त्रस्य प्रयोगस्य सूक्ष्मतां प्रदर्शयति स्म। अपि च कालिदासस्य सौन्दर्यमूल्यानां भावगहनतायाः च उपरि बलं दत्तं चेत् ज्ञायते यत् सः धर्मपालनस्य पार्श्वे व्यक्तिगत-अनुभवस्य कलात्मक-व्यञ्जनस्य च मूल्यं दत्तवान्। तस्य कृतयः प्रायः प्रकृतेः सौन्दर्यं, प्रेमस्य शक्तिं, भावनात्मकसिद्धेः महत्त्वं च प्रकाशयन्ति, येन मानवकल्याणस्य व्यापकबोधः सूचितः एतेन सः धर्मं न स्वतः एव अन्त्यरूपेण दृष्टवान्, अपितु सामञ्जस्यपूर्णं पूर्णं च जीवनं प्राप्तुं साधनरूपेण दृष्टवान् इति ज्ञायते। एवं धर्मशास्त्रस्य विषये कालिदासस्य दृष्टिकोणं सन्तुलितप्रशंसायाः समीक्षात्मकसङ्गतिः च इति द्रष्टुं शक्यते। सः नैतिककम्पासरूपेण धर्मस्य महत्त्वं समर्थितवान्, परन्तु तस्य प्रयोगे लचीलतायाः, अवगमनस्य च आवश्यकतां अपि अङ्गीकृतवान्। तस्य कृतीः एकस्य समाजस्य खिडकीं प्रददति यत्र व्यक्तिः परम्परायाः परिवर्तनस्य च जटिलतां भ्रमति स्म, स्वसांस्कृतिकधार्मिकप्रत्ययानां परिधिमध्ये अर्थं पूर्तिं च अन्वेष्टुं प्रयतन्ते स्म।

VI. निगमन

अस्मिन् पत्रे दर्शितं यत् धर्मशास्त्रेण कालिदासयुगे सामाजिकमान्यतानां, सांस्कृतिकप्रधानां, साहित्यिकविषयाणां च गहनरूपेण आकारः दत्तः, यत् पाठ्यविधानानाम्, जीवितवास्तविकतानां च जटिलं अन्तरक्रियां प्रतिबिम्बयति स्म गुप्तयुगस्य महत्त्वपूर्णं खिडकीरूपेण कार्यं कुर्वन्तः कालिदासस्य कृतीः एकं समाजं प्रकाशयन्ति यत्र धर्मशास्त्रसिद्धान्ताः प्रभावशालिनः आसन्, तथापि सर्वदा कठोररूपेण न आश्रिताः आसन् पाठ्य आदर्शानां सामाजिकवास्तविकतानां च मध्ये तनावस्य परीक्षणं कृत्वा अस्माभिः ज्ञातं यत् धर्मशास्त्रस्य मानदण्डानां कार्यान्वयनम् सामाजिकवर्गस्य, क्षेत्रस्य, व्यक्तिगतव्याख्यायाः च प्रभावेण भिन्नं भवति कालिदासस्य सामाजिकगतिशीलतायाः, नैतिकदुविधानां, सांस्कृतिकप्रधानां च सूक्ष्मचित्रणं धर्मस्य मार्गदर्शकसिद्धान्तरूपेण तस्य अवगमनं प्रकाशयति, तथैव तस्य प्रयोगस्य जटिलतां अपि स्वीकुर्वति भारतीयसमाजसंस्कृतौ धर्मशास्त्रस्य स्थायिप्रभावः अनिर्वचनीयः, कालिदासस्य समयात् परं विधिव्यवस्थानां, सामाजिकसंरचनानां, धार्मिकप्रधानां च आकारं शताब्दशः यावत् विस्तृतः अस्ति गुप्तकालस्य धर्मशास्त्रव्याख्यानां क्षेत्रीयविविधतानां अन्वेषणं कर्तुं, कालिदासस्य साहित्यिकविषयेषु विशिष्टधर्मशास्त्रग्रन्थानां प्रभावस्य गहनतया अन्वेषणं कर्तुं, अथवा धर्मशास्त्रस्य कालिदासस्य च कृतीषु चित्रितस्य लैङ्गिकभूमिकायाः विकासस्य विश्लेषणं कर्तुं शक्नोति। अन्ततः, भारतस्य सामाजिकसांस्कृतिक-इतिहासस्य बहुमूल्यं अन्वेषणं प्रदातुं, विहित-आदर्शानां, जीवित-अनुभवानाम् च गतिशील-अन्तर्क्रियायाः प्रशंसायै पाठ-सन्दर्भयोः सम्बन्धस्य अवगमनं महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

VII. ग्रन्थसूची

1. पी. वी. केन, *धर्मशास्त्र का इतिहास: भारत में प्राचीन एवं मध्ययुगीन धार्मिक एवं नागरिक कानून*, खंड 1। 1. पूना : भण्डारकर प्राच्य शोध संस्थान, 1968.
2. आर एस शर्मा, *प्राचीन भारते शूद्राः : एकः सामाजिकः इतिहासः*. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास , 1980.
3. ए एस अल्तेकर, *हिन्दू सभ्यता में महिलाओं की स्थिति: प्रागैतिहासिक काल से वर्तमान दिवस तक*. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास , 1987.
4. जे गोण्डा, *भारतीय साहित्य का इतिहास*, खंड 1। 2. विस्बाडेन् : ओटो हरर्सोवित्ज वर्लॉग, 1977।
5. BNS Yadava, *द्वादशशताब्द्यां उत्तरभारते समाजः संस्कृतिः च*. इलाहाबाद : केन्द्रीय पुस्तक आगार, 1973.
6. आर सी मजुमदार एवं ए एस अल्तेकर, *द वाकटक-गुप्तायुग*. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास , 1967.
7. M. Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary* . आक्सफोर्ड: क्लेरेण्डन् प्रेस, १८९९।
8. एस पोलॉक, *द लैङ्ग्वेज आफ् द लैङ्ग्वेज् इन द वर्ल्ड आफ् मेनः संस्कृत, कल्चर, एण्ड पावर इन प्रीमोर्डन इण्डिया* . बर्कले: कैलिफोर्निया विश्वविद्यालयस्य प्रेस, 2006.
9. डब्ल्यू डोनिगर, *द हिन्दू: एक वैकल्पिक इतिहास*. न्यूयॉर्क: पेंगुइन प्रेस, 2009.
10. एस जयसवाल, *जाति: परिवर्तनस्य उत्पत्ति, कार्य एवं आयाम*. नई दिल्ली : मनोहर, 1998.
11. TR Trautmann, *ARyans and ब्रिटिश भारत*. बर्कले: कैलिफोर्निया विश्वविद्यालयस्य प्रेस, 1997.
12. आर थापर, *भारत का इतिहास*, खंड 1। 1. लण्डन् : पेड्ग्विन पुस्तकानि, 1966.
13. बी वाकर, *हिन्दू विश्वः हिन्दू धर्म का एक विश्वकोश सर्वेक्षण*, खंड 1। 1. न्यूयॉर्क: फ्रेडरिक ए प्रैगर, 1968।
14. K. Potter, *भारतस्य दर्शनानां पूर्वधारणानि*. एङ्ग्लुड् क्लिफ्स : प्रेंटिस-हॉल, १९६३।
15. आर पी कङ्गले, *द कौटिलीया अर्थशास्त्रः एक अध्ययन*, vol. 3. बम्बई : बम्बई विश्वविद्यालय, 1965।
16. पी. ओलिवेल, *द अर्ली उपनिषद्: एनोटेटेड टेक्स्ट एण्ड ट्रांसलेशन*. न्यूयॉर्क: आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस, 1998.

17. जे ब्रॉखोस्ट, *ब्राह्मणवाद एवं तपस्वी*. लाइडेन् : ब्रिल, १९९३।
18. D. Ingalls, *कालिदासस्य सकुन्तला: आधिकारिकं संस्करणम्*. केम्ब्रिज: हार्वर्डविश्वविद्यालयस्य प्रेसः, १९८५।
19. MR Kale , *कालिदासस्य मेघदुता*. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास , 1969.
20. सी आर देवधर , *कालिदास की रचनाएँ*, खंड 1। 1. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास , 1984.
21. बी.के.स्मिथः, *समानता, संस्कारः, धर्मः च विषये चिन्तनानि*. न्यूयॉर्क: आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस, 1989.
22. JC Heesterman , *The Inner Conflict of Tradition: भारतीयसंस्कार, राजा, समाजे च निबन्धाः*. शिकागो: शिकागो विश्वविद्यालयस्य प्रेस, 1985.
23. S. Dange, *पुरानिक मान्यताओं एवं प्रथाओं के विश्वकोश*. दिल्ली: नवरांग, 1986.
24. एच्.कुलके तथा डी.रोथरमुण्ड, *ए हिस्ट्री आफ् इण्डिया*. लण्डन् : रूटलेज, १९९८।
25. आर गोम्ब्रिच , *थेरवाद बौद्ध धर्मः प्राचीन बनारसतः आधुनिककोलम्बोपर्यन्तं सामाजिकः इतिहासः*. लण्डन: रूटलेज एण्ड केगन पॉल, 1988.